

Intervenció al Fossar de la Pobla d'Alcolea (Morella, Ports): aspectes arqueològics, històrics, arquitectònics i urbanístics

Francesc-Xavier Duarte Martínez*
Francisco José Hernández García**
Tomás Hurtado Mullor***
José Manuel de Antonio Ota****

Resum

El bisbe de Tortosa, Hug de Lupia i Bagés, autoritzà el 1396 la creació d'un fossar als peus del temple, potser ja parroquial, de la Pobla d'Alcolea, per tal d'evitar el transport dels difunts, al llarg de 12 km, per ser soterrats a Morella (esforç molt costós als hiverns durs amb intenses nevades).

Presentem ací els resultats de les troballes funeràries efectuades a l'excavació desenvolupada a l'indret conegut com el Racó del Pati, on estigué l'antic calvari fins la Guerra Civil (quan fou parcialment destruït) i, amb anterioritat, havia format part del fossar medieval/modern d'aquesta parròquia.

Alhora, reflexionem i proposem una hipòtesi d'evolució de la trama urbanística al voltant de l'actual temple parroquial, del qual encara podem observar elements arquitectònics d'origen medieval.

Paraules clau: La Pobla d'Alcolea, Morella, fossar, església, evolució urbana, segle XVII.

Abstract

In 1396 the Bishop of Tortosa, Hug de Lupia i Bagés, authorized the digging of a mass grave by the entrance of the church building in La Pobla d'Alcolea (perhaps already a parish by then) in order to prevent the transportation of dead bodies over a distance of 12 kilometers to be buried in the town of Morella (a very demanding task, especially during harsh winters, with heavy snowfall).

In this paper we present the findings of the excavation work that was conducted at the site known as El Racó del Pati, where the ancient calvary stood until the Spanish Civil War broke out (when it was partly destroyed). The calvary area previously belonged to the medieval/modern mass grave of the parish.

In addition, we reflect on and propose a hypothesis on the evolution of the urban planning of La Pobla d'Alcolea around the current parish, where medieval architectural elements can still be noticed.

Keywords: La Pobla d'Alcolea, Morella, mass grave, church building, urban planning, 17-th century.

* SARq-Serveis d'Arqueologia. Arqueòleg. xesco@sarq.es.

** Arqueòleg. frankhernan8@hotmail.com.

*** Arqueòleg. Tomas.Hurtado@uv.es.

**** Arqueòleg. vestigis@yahoo.es.

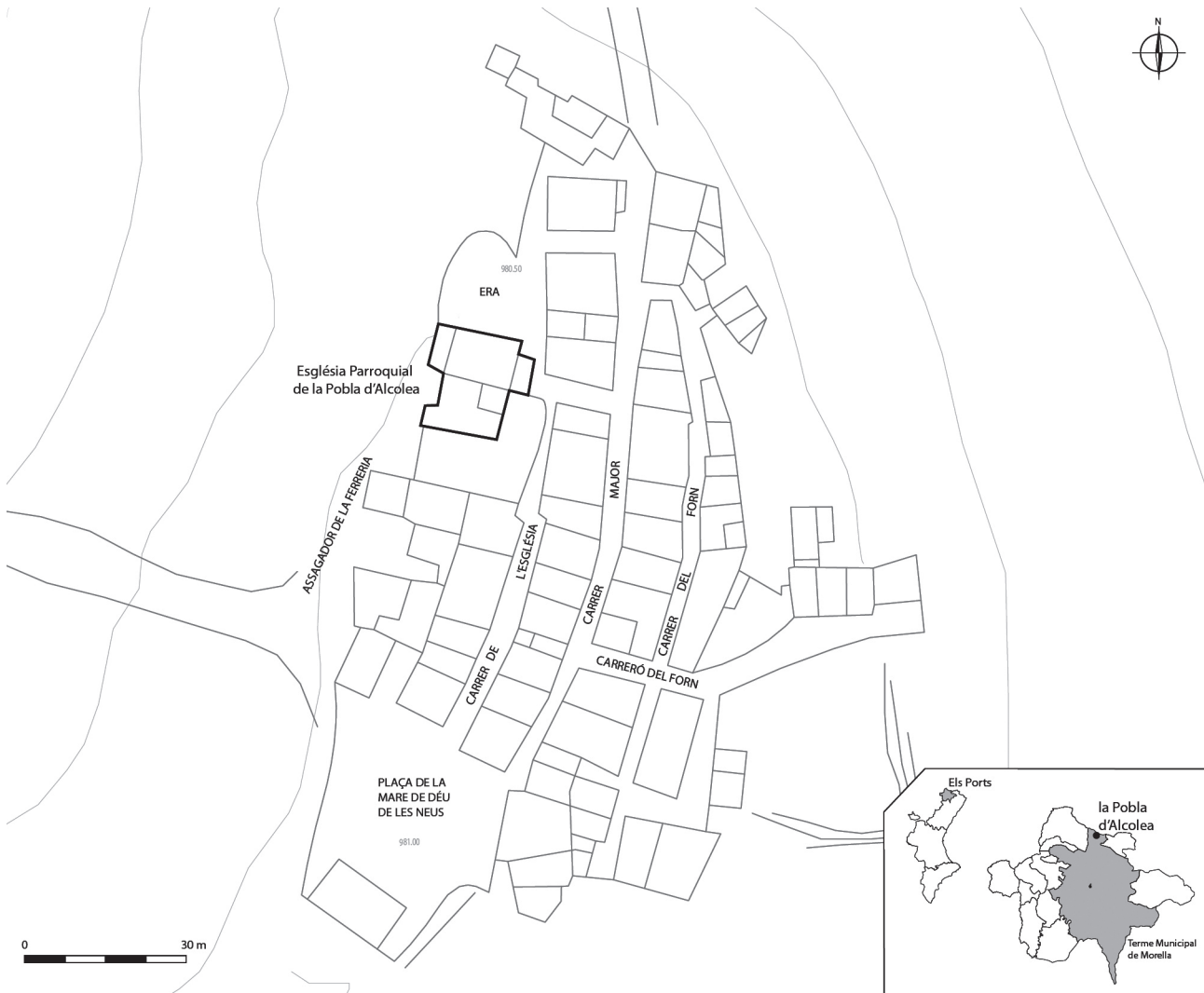

Figura 1. Localització de la Pobleta i de la seua església parroquial.

INTRODUCCIÓ: UNA INTERVENCIÓ SOBREVINGUDA

Durant el setembre de 2003, dins de les tasques pròpies de la unitat tècnica d'arqueologia de l'Ajuntament de Morella, tingué lloc l'excavació parcial del fossar medieval/modern de la Pobla d'Alcolea (llogaret dependent del municipi de Morella). La intervenció fou dirigida per F. Duarte (autorització núm.: 2003/0564-CS).

L'actuació arqueològica venia motivada per la necessitat de millorar el drenatge del placet de l'Església d'aquest llogaret, mitjançant la repavimentació inclinada del mateix per afavorir el desguassament de l'aigua pluvial. La promoció de l'obra fou autoria d'una empresa municipal (Centre Integrat de Serveis Econòmics, CISE SCP).

Les obres s'encetaren sense control arqueològic, ja que el Pla General d'Ordenació Urbana vigent aleshores, no reconeixia cap grau de protecció patrimonial sobre les immediacions del temple parroquial, on es trobava el fossar. Alertat sobre la naturalesa de les obres, l'arqueòleg municipal d'aleshores realitzà una vigilància preventiva, donada l'alta probabilitat d'aparició de restes òssies humanes en connexió anatòmica, ja que les obres es realitzaven al voltant del temple d'origen medieval i prop del fossar o cementeri vell (en ús fins l'any 1927), és a dir, a un context potencialment funerari, com després es va confirmar.

Una vegada aparegueren les primeres restes articulades, s'aturaren els treballs de repavimentació i s'encetà l'excavació en extensió fins a la cota d'afecció màxima.

HISTÒRIA I TERRITORI

UBICACIÓ GEOGRÀFICA I MEDI FÍSIC

La Pobla d'Alcolea o Pobleta, com la denominen popularment els morellans (no confongueu amb la Pobla de Sant Miquel, a Vilafranca), és un llogaret d'uns 8.000 m² d'extensió urbana localitzat a 12 km al N de la vila de Morella. Ocupa una lloma poc destacada a uns 980 m.s.n.m., dins de la Serra de Sant Marc. Aquest petit casc urbà forma part i dona nom a la dena (tipus de divisió rural de les partides morellanes vigents des d'època medieval) i és dels nuclis poblacionals habitats més septentrionals del País Valencià (Figs. 1; 2).

La seua localització i denominació no són baladins, ja que es troba dins del camí tradicional de Morella al Baix Aragó i la comarca homòfona del Matarranya (Fig. 3). A més, controla el camí que des de les poblacions aragoneses de Torre d'Arques (*Torredarcas*) i Mont-roig (*Monroyo*), de manera bastant planera, s'endinsa dins dels límits de l'antic Terme General del Castell de Morella (ja al regne valencià). Sobre aquesta frontera no hi ha cap visibilitat directa des del Castell de Morella i sí des de la Pobleta (ja que estan separats aquests dos assentaments per la Serra de Sant Marc, denominada de Ben-Avid a la carta-pobla). Aquest límit entre regnes, potser, és hereu d'una frontera anterior, d'època andalusina.

Això mateix, sembla ser corroborat a la Serra de la Menarella (Hernández, Vizcaíno, 1997: 334-335), actualment al terme municipal del Forcall (dins dels límits medievals del Castell de Morella). Per a aqueix cas, es va poder demostrar l'existència d'una talaia o recinte fortificat andalusí que semblava controlar, visualment, les terres del N que

ja d'antic foren el punt d'origen dels atacs del Cid (lluïta entre les taifes de Saragossa i València l'any 1090), d'Alfons I, el Bataller (que al 1118 es plantà als peus del Castell de Morella) i de Balasc d'Alagó (a partir de l'any 1220). Probablement, el topònim Menarella deriva del terme àrab /al-manar/, que podem simplificar en la seua traducció com "torre per fer senyals".

Alcolea o *alcoleja* ve a significar en àrab "petit punt fortificat" (/al-qulaya/, diminutiu de "castell" –Barceló 1984: 80-). Per tant, ambdós es presenten com punts de control militar dins dels límits andalusins de *Maurela* o Morella front el Nord cristià (aquesta frontera fou estable durant uns 60/80 anys després de les conquestes de Tortosa –ciutat de la que depenia el castell de Morella- l'any 1148, i de Cantavella l'any 1169). Aturada l'expansió catalana al Riu de la Sénia i els Ports de Beseit, els aragonesos continuaran la seua expansió sud enllà, i prendran Mosquerola als sarraïns l'any 1181. Les terres controlades pel castell andalusí de Morella aguantaran la seua posició fins el 1231/32.

Aquest topònim tal com el coneixem (Arasa, 1991: 84-85), *Pobla de Alcoleja*, sembla que apareix per primera vegada, ja tardanament, al capbreu de 1443. Dos-cents anys abans, als primers texts cristians que tracten el repartiment de Morella, és esmentada i identificada, ja als anys 1232 i 1233 com un dels límits del terme de Morella (García i Sanz, García Edo, 1995: 37), però, amb la forma de *costam del Andador*, *Foya del Andador* o *cabeço del Andador*. A la carta-pobla de 1291, apareix com a *loco videlicet nominato Andador* (Rabassa, 1991: 403). Baix la forma de *Pobla e Val de Gavaldans* (el Mas de Bruno antigament fou conegut com "de Gavaldans"), aparegué al morabatí de l'any 1397 (Gamundí, Sangüesa, 1991: 314-315).

Figura 2. Panoràmica de la Pobleta des de l'oest de la població (a l'esquerra de la imatge, el temple parroquial), any 2012.

Figura 3. Panoràmica de la Pobleta des del sud de la població (Mont-roig es localitza a les muntanyes del fons de la imatge), any 2012.

En definitiva, es tracta d'un nucli poblacional petit, demogràficament parlant, la funció inicial del qual seria exercir de punt de control i alarma davant possibles incursions sobre Morella. Econòmicament, l'explotació dels seus recursos forestals fou important (aquesta dena inclou gran part del mont de Pereroles), juntament amb l'activitat ramadera. L'agricultura, fou sempre una activitat de poc d'impacte i estigué localitzada als espais menys abruptes dins de la irregular orografia dels seus voltants.

Pel que fa a l'àrea d'actuació arqueològica, per tal d'accedir a l'església parroquial de la Pobleta, situada al costat del Cementeri Vell (Fig. 4), cal entrar al placet limitat per una tàpia que li fa de tanca. El placet discorre paral·lel a les façanes S i E del temple. De les dos subàrees que es creen, la que toca la façana E es coneix com el Racó del Pati. Fou on aparegueren les restes humanes. Tanmateix, els vilatans actuals només entenen com a Cementeri Vell els dos bancals o feixes que hi han entre l'església parroquial i un camí antic que circumval·la el llogaret per l'O (assagador de la Ferreria). Per accedir-hi, s'utilitzava una porta, ara en desús, que hi ha al mateix placet (Fig. 5).

CONTEXTUALITZACIÓ HISTÒRICA: LA POBLETA, UN LLOGARET MEDIEVAL

Com ja vàrem poder constatar per al cas d'Hortells (Duarte *et al.* 2012), poc es coneix de la història de la Pobleta, ja que el focus de la investigació sempre ha estat dedicat a la seua vila *mater*,

Morella. De fet, per conèixer un poc de la història d'aquest llogaret de Morella, cal endarrerir-se al s. XIX, al gran historiador de Morella, José Segura y Barreda. Amb posterioritat, a partir de la segona meitat del segle passat, altres historiadors com ara Francisco Ortí Miralles, Mn. Manuel Milián Boix i Manuel Grau Monserrat, aportaren informació que permeté que S. Gamundí i C. Sangüesa elaboraren la seua obra *Morella. Guía del antiguo término* (1991), i hi dedicaren un capítol complet a aquesta dena. Aquest magnífic treball, l'únic existent dedicat en exclusivitat a la Pobleta, ens servirà per centrar la investigació a propòsit de les poques dades que es coneixen de la seua història.

La crònica d'aquest llogaret cristià, però, no comença amb l'establiment de 66 veïns d'Alcanyis per gràcia del cavaller hospitalari Frey López Martínez (1244), suposadament primer senyor de l'indret (Gamundí, Sangüesa, 1991: 313-314 –seguint a Francisco Ortí Miralles, *Historia de Morella*, 1958-). Aquesta notícia documentada, és un error d'interpretació de la carta de poblament atorgada per l'Orde de Calatrava a la Vilanova d'Alcolea el 13 de febrer de 1245, com ja va assenyalar C. A. Rabassa i Vaquer (1991), més aviat foren, almenys deu, de Mont-roig. Aquests fugien de la pressió fiscal del senyor feudal de Mont-roig (comanador de l'Orde de Calatrava) buscant la propietat de la terra a canvi del pagament de taxes i impostos a terres reials, cosa que no passava a les terres senyoriales (Rabassa, 1991: 405 i 410).

La carta-pobla que pertany realment al lloc que estudiem és la lliurada per l'infant Pere el 4 de

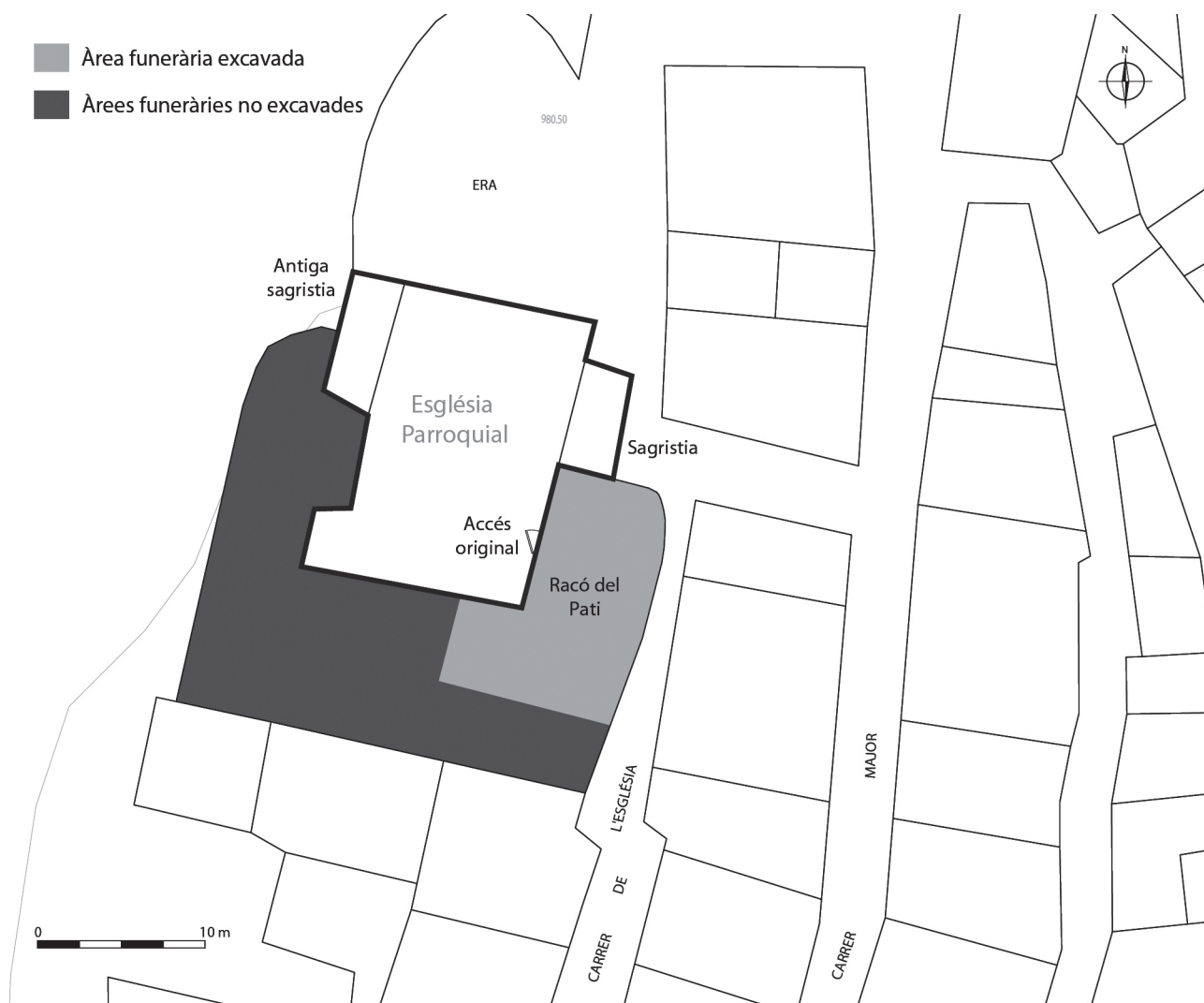

Figura 4. Delimitació de la superfície afectada durant la intervenció.

març del 1291, ratificada pel rei Alfons *el Liberal* el 27 de maig del mateix any. Aquest document ha estat publicat i comentat per C. A. Rabassa (1991: 405), i ens ha servit de base per a explicar la gènesi del nucli de població de la Pobleja.

Ara com ara, assenyalarem que l'únic immoble que roman dempeus i podria haver funcionat com "petit punt fortificat" o *alcoleja* és l'anomenada, popularment, Torre del Moro. Es tracta d'un edifici de planta quadrangular i forts murs de maçoneria que arriben fins als 9 m de llargària. Compta amb una sèrie d'espitlleres (possiblement 6) al cos inferior. A més, es dona la circumstància que es troba en terrenys del comú i que els habitants de les rodalies tenen dret d'aixopluc. Podria tractar-se, per tant, d'una fortificació d'ús col·lectiu consuetudinari d'arrels medievals (s. XIII-XIV). Aquesta torre, però, es localitzaria a un indret de nul control visual respecte de la via de penetració que suposadament

hauria de defensar. Per tant, sembla difícil defensar la seua identificació amb l'*alcoleja* adés comentada o caldrà acceptar que no tindria una funció de control de possibles incursions i potser sí la d'aixopluc davant qualsevol atac exterior sobre els masos de la *Val de Gavaldans*.

C. A. Rabassa planteja la possibilitat que la carta-pobleja de 1291 siga l'origen del nucli poblacional de l'actual Pobleja d'Alcolea, segurament sobre les restes d'una petita fortificació avançada (*Alcoleja*). Aquest autor es recolza en l'anàlisi dels padrons dels segles XIV i XV (padró de col·lecta del morabatí de 1397 i padró de la peyta dels masos de Morella de 1443) on es relacionen les partides del terme de Morella, i hi apareixen els termes *Vall de Gavaldans* i *Pobleja d'Alcolea* (formant una sola entitat), seguit de *Foia de l'Andador* (Rabassa, 1991: 409). Segons l'autor, aquestes tres partides formaven, al moment de la redacció de la carta-pobleja,

Figura 5. Placet de l'Església; a la dreta el brancal amb la inscripció de 1681 (fletxa, consulteu Fig. 11), la porta d'accés actual al temple (1885) i, al fons, la porta habilitada l'any 1914 per accedir al cementeri.

Figura 6. Delimitació de la superfície afectada durant l'excavació (observeu el canvi de tonalitat al paviment de formigó).

una unitat anomenada *Andador*, posteriorment aquest topònim passaria a denominar, només, una part d'aquest territori (*la Foia de l'Andador*) que no va constituir mai un nucli de població, sinó un conjunt de masos. Seria en *Alcoleja* (topònim semànticament anàleg a *Andador*, de l'àrab *lan-nazúr*,

traduït com "lloc de guaita" –Barceló, 1984: 242-) on cristal·litzà i perdurà l'hàbitat concentrat conseqüència de la repoblació de 1291. Segons paraules textuais de C. A. Rabassa (1991: 408): "Mantenim per tant que la carta-pobla que en 1291 constitueix una aldea de Morella en el lloc dit Andador és l'acta del naixement de la futura Pobla d'Alcolea, tot i que des del mateix inici hi haurà un canvi de nom, quedant l'antic topònim Andador per al conjunt de la contrada mentre el nou hàbitat pren el nom de *Alcoleja*, probablement per haver-se fundat sobre la fortificació pre-existent".

En darrer lloc, i tancant l'aspecte toponímic, tornem a comentar la hipòtesi que planteja C. A. Rabassa (1991: 409-410) sobre les dimensions d'aquest territori denominat Andador. L'autor identifica la vessant N del Collet de Feltrer amb el topònim pronunciat actualment com *els Andadós*, dins del veí terme de Torre d'Arques. La conclusió és unívoca, la contrada Andador era més gran que la delimitada a aquest costat de la frontera per aquells quatre moros de Balasc d'Alagó. Per tant la *ratlla* potser no estava tan definida inicialment com es pensava, la necessitat d'una fortificació a aquell indret sembla justificada.

La nova Pobla d'Alcolea, passà a ser una masada dependent de Morella (Rabassa, 1991: 411). Mai fou considerada "aldea" (com el Forcall o Portell) o "carrer" (com Xiva o la Mata). Àdhuc, a la Concòrdia de 1306 (per fixar el règim fiscals entre Morella i les seues aldees), no és ni citada al document (com sí ho són, per exemple, Salvassòria o Herbers Subirans –Herbeset-). A nivell representatiu, els seus habitants comptaven amb un justícia civil, dos jurats i prohoms d'acord amb el dret que li donaven *Els Establiments Generals e particulars de la vila de Morella e ses aldees* (Milián, 1983-84: 64).

Com ja hem assenyalat, per al període andalusí, no ha estat trobada cap evidència que vaja més enllà de la seua denominació. Ara per ara, cal entendre que es tracta d'un nou assentament, com el seu propi nom assenyala (pobla) on, des de

	1291	1397	1611	1784	1870	1896	1930	1950	1986
Veïns/habitants /població de fet	10 (mínim)	29	-	175	-	286	305	187	28
Població de dret	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Cases/llars	-	-	25 cases + 11 masos	25 cases + 14 masos	40 cases + 14 masos	45 cases + 14 masos	-	-	-

Taula 1. Evolució de la població de la Pobleta entre 1291 i 1986 (selecció de dades a partir de Rabassa, 1991, per a l'any 1291, i Gamundí, Sangüesa, 1991; la de 1397 són dades d'un morabetí i, per tant, fan referència al nombre de famílies amb una determinada quantitat d'ingressos).

ben aviat, els seus habitants miraren d'aconseguir allò normal als assentaments cristians del moment (entre aquestes fites estaria, per exemple, la construcció d'un temple amb fossar, on pogueren ser soterrats, l'establiment d'una xarxa eficaç de vies pecuàries per comunicar els llocs de residència de la dena alhora que permetera el transport del ramat, la delimitació detallada del territori...), és a dir, es tractava d'un llogaret medieval amb vocació de permanència i creixement.

La població d'aquest llogaret va créixer molt suaument fins a triplicar-se poc abans de la Guerra Civil. Aquest escàs increment de la població, podria estar suggerint-nos la poca prosperitat econòmica dels seus habitants, potser com a conseqüència del rigor del seu medi, ja que no fou mai concebuda per les seues bones condicions agrícoles, sinó per la seua posició estratègica. A més a més, la inestabilitat pròpia dels llocs de frontera, pogué també influir en aquest sentit. La migració del camp a la ciutat, produïda a la primera meitat del segle passat, juntament amb la destrucció parcial de la població el 3 d'abril de 1938, durant la resistència oferta per les tropes governamentals davant l'avanç rebel (des d'agost de l'any anterior havia estat construït un complex sistema de trinxeres –Sanz, 2003: 259-261-), provocaren la caiguda de la població ja recentment. Avui, la Pobleta compta amb 4 o 5 habitants *de facto*.

EVOLUCIÓ URBANA DEL TEMPLE PARROQUIAL: EL RACÓ DEL PATI, L'ESGLÉSIA I EL FOSSAR

Eclesiàsticament, seguint a J. Segura y Barreda (1868: 377-384), alguns autors assenyalen, erròniament, que la Pobleta i la seua dena varen pertànyer a la parròquia de Sant Miquel des dels seus inicis fins l'any 1396. Realment, però, masada i dena depengueren de la de Sant Miquel més temps. Alhora, les parròquies de Sant Miquel, Sant Joan i Santa Maria, foren una única parròquia almenys fins l'any 1310 (Alanyà, 2003: 39). Els parroquians de totes tres eren soterrats al fossar localitzat, parcialment, a l'Antic Calvari de Morella (excavat per Ignacio Hortelano Uceda l'any 1995).

Cal advertir que les parròquies, canònicament parlant, estaven formades per temple i fossar que eren una mateixa cosa. Aquest, habilitat a un dels costats de l'edifici religiós, havia d'estar tancat per evitar profanacions (Galiana, 2005: 542). La unió d'ambdós espais, es va vore matisada amb el pas dels fossars urbans als cementeris extraurbans, ja que ara estaven separats físicament i, moltes vegades, el nou cementeri depenia de les autoritats

civils i no de les eclesiàstiques (ja que hi havien de cementeris municipals i de parroquials). Els fossars depenien del rector de la parròquia i eren inspeccionats, juntament amb altres aspectes del funcionament de la parròquia (conducta dels parroquians, del rector, estat de conservació del temple, etc.), a les visites pastorals que, regularment, havien de ser realitzades pel bisbe de la diòcesi.

A hores d'ara, només n'hi han dos publicades per a la diòcesi de Tortosa, a la que pertany Morella i, per tant, la Pobleta:

– 1314, bisbe Francesc Paholac (García, 1993): malgrat la seua procedència morellana, i per tant coneixedor del seu territori, no esmenta cap temple localitzat a la Pobleta (segurament perquè no hi existia ja que, ell mateix, l'any 1316, autoritza la realització de la capella).

– 1428-1429, bisbe Otó de Montcada (Galiana, 2005 i 2009): la visita es va produir quan la Pobleta ja hauria adquirit, d'acord amb alguns autors, la categoria de Parròquia (1396). El bisbe, però, només visità 96 parròquies de la seua diòcesi, el 60% del total (Galiana, 2009: 11). Una de les que no visità fou la de la Pobleta. Açò, però, no significa inequívocament que no fos parròquia, ja que les esglésies properes de Xiva, el Bellestar, la Pobla de Benifassà, Herbeset i Castell de Cabres tampoc foren visitades (Galiana, 2005: 491-492).

Malauradament, sembla que els arxius parroquials desaparegueren durant la Guerra Civil (Gamundí, Sangüesa, 1991: 317). Malgrat açò, els arxius de la Diòcesi de Tortosa, sí ens donen valuosa informació d'aquesta parròquia. També J. Segura y Barreda (1868) aportà interessant informació al respecte del orígens de la parròquia. Així, segons aquest historiador, l'església estigué inicialment dedicada a la "madona" santa Maria i al "gloríós" sant Marc.

El conjunt arquitectònic de l'església està format per diferents cossos de fàbrica dels quals hi ha constància documental de la construcció d'alguns d'ells. Altres reformes i ampliacions, però, cal contextualitzar-les a partir l'anàlisi de les característiques estilístiques i arquitectòniques que presenta el propi temple i que encara són observables. A nivell descriptiu, podem assenyalar que l'edifici és de maçoneria amb cantoneres de carreus i accés original per la façana E (arc cegat de mig punt amb dovelles de pedra). Aquesta porta, però, no segueix l'orientació habitual, que per als segles medievals

és la S, almenys als Ports. Potser la comunicació d'aquesta porta amb el fossar medieval/modern siga la seua raó d'existència (Figs. 5; 6; 7).

Pel que fa a la seua adscripció estilística, A. Zaragoza Catalán, assenyala que són nombroses les restes arquitectòniques del sistema constructiu d'arcs diafragmàtics a petites esglésies parroquials com ara les de la Todolella, Herbeset, Palanques i la Pobleta (2003: 62), no obstant això, cal advertir que es refereix a la de la Pobla del Ballestar, a Vilafranca, i no pas a la de la Pobla d'Alcolea (comunicació personal).

L'entrada actual s'efectua per la façana S (amb llinda de dovelles de pedra) i és de les primeries del s. XVIII (segons Gamundí, Sangüesa, 1991: 316 –els autors assenyalen que fou reformada l'any 1885, però, realment degué de ser feta després de 1868 perquè J. Segura y Barreda, en descriure el temple, com vorem més endavant, diu que la porta principal és amb arc de mig punt). A l'interior hi ha una única nau amb tres trams subjectats per arcs de mig punt; la volta és de canó. Té cor sobre la porta d'entrada. La coberta és a doble aiguavés.

A partir de les escasses notícies que tenim sobre aquest espai, proposem la següent hipòtesi d'evolució urbana (Làm. I):

- Fase I (1316-1396): si atenem a les dades documentals que indirectament ens han arribat mitjançant la bibliografia existent, el primer edifici religiós fou una capella construïda el 1316, amb l'autorització del bisbe. D'aquest edifici no coneixem la seua ubicació, però, J. Segura y Barreda (1868: 381-383) ens aporta informació al respecte del mateix comentant que l'any 1396, segons documents en llatí i "*lemosín*" que hauria pogut consultar, s'autoritza al religiós encarregat de la capella a donar alguns dels sagraments, que abans depenien de la parròquia de Sant Miquel, i, també, a tindre fossar propi.

- Fase II (1396-prim. S. XVIII): S. Gamundí i C. Sangüesa assenyalen a la seua obra que l'autorització per tindre fossar propi, també suposà la conversió de la capella en església parroquial, i que va passar a estar dedicada a la Mare de Déu de

Figura 7. Imatge del costat oest de l'església i del bancal que acollia el Cementeri Vell (1885-1927).

les Neus (tot açò en temps del bisbe Hug de Lupia i Bagés). Com hem vist adés, es tracta d'un error d'interpretació. L'assumpció de la categoria de parròquia degué d'ocórrer en algun moment del període que va des de 1448, any en què el capellà de la Poble d'Alcolea reconeix la seua dependència de la parròquia de Sant Miquel, a 1569, moment al qual el rector de la Poble amenaça amb abandonar la parròquia de la mateixa per manca de recursos per sobreviure (Segura y Barreda, 1868: 381-383). No sabem, però, si aquest canvi de categoria suposà algun tipus de reforma o ampliació constructiva sobre la vella capella construïda allà pel 1316. Aquest fet sol ser habitual quan una església adquireix una categoria superior; aleshores hom mira d'ampliar el temple i, de vegades, construir-ne un de nou. De vegades, la conversió d'una antiga capella en església parroquial no es plasma en una reforma constructiva, sinó que es fa mitjançant l'encàrrec d'un nou retaule per al temple (comunicació d'A. Zaragoza Catalán). No tenim notícies que s'hi produïra tal encàrrec per al cas de la Pobleta.

D'aquest moment deu de ser l'estela discoïdal localitzada al mur que actualment tanca el placet de l'església i el Racó del Pati (Làm. VI) i que sabem que funcionava amb anterioritat a 1681. Notícies documentals del mateix trobem a algunes visites pastorals produïdes al llarg del s. XVI (comunicació personal de Mn. J. Alanyà i Roig després de la consulta de l'Arxiu Històric Diocesà de Tortosa):

- El bisbe Martín de Córdoba y Mendoza assenyala el 13 d'agost de 1571: "*Cimiterium invenit bene*".
- El mateix bisbe assenyala el 18 de novembre de 1575: "*Mana que facen huna clau al fossar [de la Poble d'Alcolea] la qual tinga lo rector*" (Làm. III).
- El bisbe Gaspar Punter assenyala el 23 de setembre de 1588: "*Visitabit cimiterium et invenit bene*".

Dins d'aquesta fase o de l'anterior caldria situar, també, alguns dels elements arquitectònics del temple que ens transporten a moments medievals. Així, sobre la façana E de l'església hi ha un arc cegat de mig punt, damunt del qual hi ha una robusta finestra cegada de llinda d'una sola peça, sobre la qual, alhora, hi ha l'espadanya amb dos arquets estilitzats de mig punt. Tota aquesta paret principal, podria formar part de l'antic cos de fàbrica de la capella o temple parroquial original al que aniran sent afegits nous cossos amb l'ampliació del s. XVIII, eliminant divisions interiors, cegant ober-

tures, ara innecessàries, sobre la façana i, fins i tot, reutilitzant alguns elements arquitectònics a altres espais (així, per exemple, trobem una finestra espiellada sobre la sagristia actual i una altra sobre l'antiga). La senzillera composició de la façana principal original, recorda a la de l'església de les Alberedes de Portell (s. XV?) o la de la Poble de Sant Miquel de Vilafranca (s. XIII) amb accés i arc de mig punt, espadanya a un dels laterals i finestra i/o rosetó. Pel que fa a l'espadanya, s'assembla a la de l'antiga església parroquial de Salvassòria de Morella (temple amb portalada romànica realitzada a les darreries del s. XIII; el Mn. M. Milián -1983-84: 74- assenyala que l'espadanya aquesta fou una reproducció, l'any 1682, de l'anterior "romànica"). Tot i això, la cornisa que remata el "campanar" de la Pobleta, és més pròpia del s. XVI (comunicació personal d'A. Zaragoza Catalán).

Per altra banda, els signes lapidaris, dels que només hem trobat mostres a les dovelles de l'entrada, són més habituals d'edificis dels s. XIII o XIV i, més difícilment del s. XV. El que a nosaltres ens apareix, repetit a moltes de les dovelles, és el conegut com "de doble triangle enfrontat" i sol ser molt comú des del romànic (així, per exemple, apareix al Monestir de Vallsanta a Guimerà, Urgell, Lleida; construït entre 1235 i 1267). Segurament es tracta d'una marca gremial o de company ja que la realització de les dovelles necessitaven d'un alt grau d'especialització perquè després l'arc siga muntat amb garanties (informació de Rafael Fuster).

Per tot açò, cal advertir que hi han elements arquitectònics de fases anteriors que haurien estat reutilitzats abans de la remodelació de les primeries del s. XVIII (Làm. II).

-**Fase III** (primeries s. XVIII-1885): fonts historiogràfiques assenyalen que l'actual església hauria estat construïda a les primeries del s. XVIII amb fàbrica de maçoneria. Seria a aquest moment quan es conformen la nau principal i l'absis i, segurament, s'afegeixen els dos cossos de fàbrica laterals que, amb el temps, serien la sagristia (l'actual, a l'E) i la sagristia vella (actualment inaccessible, a l'O). De ser certa aquesta informació, l'accés, però, encara es realitzaria per l'antiga porta medieval de mig punt, d'acord amb el que assenyala J. Segura y Barreda que ens la descriu de la següent manera (recordem que l'any de publicació de la seua obra és 1868: 384): "*Iglesia. [la de la Pobleta] Su fachada es pobre. Las jambas y dintel de medio punto de sillares, y lo demás de mampostería, pero su interior es bastante capaz y adornado. Está dedicada á María Santísima de las Nieves, que tiene*

un retablo antiguo”, és a dir, la porta d’ús era la de mig punt a la façana E, la de la façana S no existiria encara. Aquesta circumstància resulta estranya si tenim en compte que l’altar sol estar oposat a la porta d’accés principal).

Pel que fa al fossar, entre aquesta fase i la següent, no sabem en quin moment, el límit del mateix passaria de ser la tanca del placet, on apareix la inscripció del lloc d’arribada de la neu l’any 1681 (moment quan ja estaria aquest accés actiu), a la cantonada del temple. La zona del Racó del Pati degué de deixar de rebre enterraments en algun moment, potser des de les primeries del segle XVIII amb la construcció de la nova església. Arqueològicament, aquest fet sembla ser corroborat ja que els darrers individus sepultats que hem datat, d’acord amb les monedes que apareixien associades als mateixos, són de les acaballes del s. XVII.

-**Fase IV (1885-1927):** anys després, l’any 1885, degué de ser realitzat, que no modernitzat,

l’actual accés, ara sí, amb noves rebranques i llinda, de pedra de carreuada. La coberta seria la que actualment observem a doble aiguavés. Segurament, açò suposà que la paret de tancament d’accés al fossar es retirara novament cap l’O fins la posició actual (recordem que aquesta podria haver estat habilitada des de la cantonera del temple en direcció N-S), deixant, així un ample espai en forma “L” (aquest espai, a partir d’eixe mateix any, fou habilitat com a calvari o “*Via Crucis*”). L’accés al fossar localitzat al bancal a l’O del temple, sembla que fou millorat l’any 1914 amb la construcció d’un nou accés més digne (Gamundí, Sangüesa, 1991: 319), que és el que actualment veiem tancat. La informació és d’una carta enviada pel bisbe Francisco Aznar y Pueyo al rector de l’església de la Pobleta (18 de febrer de 1885), on s’assenyala el següent: “*En vista del oficio... manifestando que el nuevo cementerio de esa parroquia está casi terminado... le autorizamos para bendecirle... Asimismo*

Figura 8. Planta amb la distribució dels enterraments documentats dins de l'àrea intervinguda.

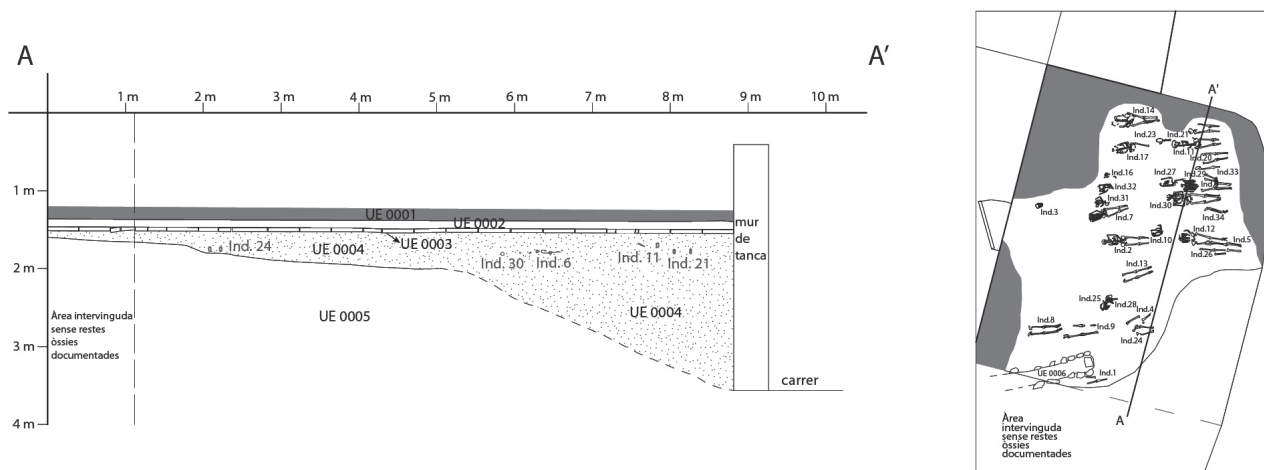

Figura 9. Secció A-A' de la intervenció.

facultamos... para erigir el Via Crucis en la plaza de la iglesia, que estará cerrada..." (Làm. III).

-**Fase V** (1927-actualitat): durant el període que va de 1927 a la dècada dels quaranta del s. XX, es va configurar la morfologia actual del espai religiós. Per una banda, l'any 1927 s'inaugura el cementeri nou d'extramurs, és a dir, allunyat de la població; s'encetà, així, el procés de degradació del fossar o cementeri vell a la part del bancal de l'església. Isidro Estupiñà Antolí ens assenyalà que, segons l'havia dit són pare, als darrers moments de funcionament del fossar, els soterrars s'acompanyaven, moltes vegades, de la cremada de les despulles que apareixien durant l'excavació de la fossa. Aquestes restes d'enterraments anteriors, una vegada reduïdes a cendres i carbons, eren tornades al fossar. Àdhuc, Estupiñà pare, recorda que els darrers cossos soterrats al cementeri foren dipositats contra el racó format pels límits S i O del fossar, sense excavació, foren colgats amb terra aportada, sobre la superfície o nivell de trànsit del cementeri. La densitat de sepultures, per tant, degué de ser altíssima. Amb posterioritat, segons pare i fill, diferents abocaments de runa i brossa acabaren per colgar i fer desaparèixer de la vista les creus i les làpides existents.

Els atacs vandàlics sobre el patrimoni eclesiàstic produïts el primer any de la Guerra Civil, també es deixaren sentir a la Pobleta. Sembla que fou assaltat el Calvari i la Creu de Terme (de la que encara es conserva la magolla -Làm. VI-; d'acord amb S. Gamundí i C. Sangüesa-1991: 334-, aquest peiró fou construït l'any 1900). Açò, suposà que el *via crucis*, durant la postguerra, fos desmantellat i que el placet adoptara l'aspecte que actualment té. L'únic canvi es produí, per dues vegades, al seu paviment. El rastrell de còdols del Calvari (Làm. IV),

fou substituït, almenys a la zona del Racó del Pati, per lloses de pedra. Posteriorment, als anys 80 del s. XX, fou habilitada una capa de formigó sobre les restes d'aquest enllosat per tal de millorar el paviment.

L'última activitat arquitectònica d'abast documentada fou, a la dècada dels quaranta del segle passat, d'acord amb la informació oral aportada per I. Estupiñà, l'intent de construcció d'un campanar més "digne" que l'actualment existent, que no passa de ser una espadanya amb teulada, no una torre. El projecte, una vegada s'encetaren els treballs de construcció, es va abandonar per la manca de recursos econòmics i l'espai, una torre inacabada amb escala interior, serveix, actualment, per pujar al cor. Durant aquestes obres, l'habilitació de les bastides necessàries per a la seua construcció, suposà l'excavació parcial del subsòl i l'aparició de restes òssies humanes del Cementeri Nou (com després vorem que es denominà a partir de 1885 aquest espai), i que actualment és el vell.

METODOLOGIA DE LA INTERVENCIÓ

La metodologia emprada durant la intervenció, es deriva dels objectius que volguérem assolir durant el treball de camp, que foren:

- Excavació de tots els nivells antròpics i/o arqueològics afectats per les obres.
- Determinació de la seqüència estratigràfica.
- Exhumació de totes aquelles sepultures i conjunt d'ossos que aparegueren (només fins a la cota necessària per executar les obres).

Malauradament, amb anterioritat a l'inici de la nostra vigilància arqueològica, per tal d'eliminar el paviment de formigó existent (construït a la dècada dels huitanta del segle passat), la superfície fou picada amb un martell neumàtic de màquina excavadora. L'alt nombre de picades i el repartiment d'aquestes arreu la superfície que anava a ser substituïda, suposà una afecció greu sobre el subsòl, ja que el martell no parava de percutir fins arribar a la fondària molla, és a dir, l'estrat d'ocupació del fossar (unitat estratigràfica -UE- 0004).

Durant la intervenció, s'exhumaren aquells cossos afectats pel projecte d'obres i, també, es recuperaren altres ossos descontextualitzats que formaven part de l'estrat d'ús cementerial igualment afectat. Els cossos descoberts, que no estaven afectats per les necessitats de cota màxima d'afecció de les obres, foren tornats a colgar amb arena per evitar el seu deteriorament després de l'abocament del formigó del nou paviment i, també, per assegurar-nos la seua possible detecció en futures intervencions arqueològiques.

Una vegada s'aconseguí la cota necessària, el fossar, encara no esgotat, fou cobert per reblum del tipus tot-ú i, després, fou tornat a cobrir per una capa de formigó. És a dir, la superfície excavada no ha quedat lliure de la seua "càrrega" arqueològica totalment.

LA NECRÒPOLI PARROQUIAL

ELS LÍMITS CONEGUTS

L'actuació parcial sobre la superfície del fossar, ens porta a preguntar-nos sobre l'extensió del mateix. En primer lloc, cal parlar de la localització segura del context funerari conegut. Per una banda, tenim el que popularment es coneix com el Racó del Pati, a l'actual placet de l'Església. Es tracta de l'espai que hi ha entre el temple i el carrer de l'Església. Dita superfície està separada del carrer per un mur de tanca, que també fa les funcions de contenció; és, en definitiva, el costat oriental del temple. Aquest carrer funciona com a eix principal per travessar el poble en direcció S-N (tot i que més a l'E hi ha un altre carrer paral·lel a aquest denominat carrer Major, que degué de ser el més important a l'època). El tram del carrer de l'Església que delimita el Racó del Pati/placet de l'Església, va descendint progressivament de S a N des de l'accés al placet, excavant l'estrat geològic. Per tot açò, podem concloure que, possiblement, el fossar, en època medieval/moderna, no arribà mai més enllà de la tanca que separa aquest espai del

carrer. Açò, però, no ho podem assegurar ja que cap intervenció arqueològica s'ha desenvolupat sobre el carrer. De fet, com ja poguérem observar per al cas del fossar també localitzat per davall de l'Antic Calvari de Morella (ara residència de majors "Sant Joan Baptista"), el mateix s'estenia per l'actual carrer de l'Hospital, és a dir, la construcció del calvari al seu damunt, "redimensionà" els límits de l'antic carrer medieval eixamplant-lo tal com és actualment.

Al S del temple, també sobre el placet, l'estrat estèril apareixia, directament per davall del formigó existent i ara substituït. Aquesta circumstància va estar documentada durant la intervenció. La nostra opinió és que fou un espai funerari que, a partir de 1885, es retirà al fons, al bancal. Aquesta hipòtesi es veu reforçada per algunes notícies orals que hem tingut al respecte, però, arqueològicament és, a hores d'ara, indemostrable. Potser l'obertura de la nova porta, per la façana S de l'església, obligà a canviar de lloc el fossar que, per altra banda, podria haver esgotat el seu espai. Els habitants de la Pobleta i, per extensió, l'Ajuntament de Morella, entengueren que no era necessari allunyar el nou cementeri de la població (aquest fet és força estrany si tenim en compte que la legislació al respecte feia quasi un segle que instava a traure els fossars/cementieris lluny dels nuclis urbans).

Aquest cementeri es troba al costat oposat de l'anterior, a ponent. Està delimitat per la pròpia façana O de l'església, la sagristia vella, el campanar inacabat i un camí que discorre de S a N per l'exterior del nucli urbà. A aquest bancal es practicaren enterraments entre 1885 i 1927, moment en què fou inaugurat l'actual cementeri, fora de la població.

L'única zona al voltant de l'església on podem descartar la presència de restes òssies humanes és l'era que hi ha al N, tocant l'absis. Aquesta fou construïda rebaixant el substrat geològic i, per tant, no poden romandre-hi restes en cas d'haver-ne contingut.

En darrer lloc, cal descartar la presència de restes del fossar per davall del temple perquè aquest es va fer amb anterioritat a la necròpoli. Les posteriors ampliacions semblen fetes sempre sobre l'estrat rocallós del N de la capella original. Una altra cosa són els enterraments realitzats al seu interior. Aquests existeixen com demostra la làpida de pedra rectangular, que hi ha a l'actual paviment de quadrons, on podem llegir la inscripció "ANDREV" (sembla que aquest va ser un rector de l'església nascut al Mas de Gavalans, actualment conegut com Bruno -Gamundí, Sangüesa, 1991: 317-). L'aparició de restes d'antics fossars amb l'ampliació dels temples medievals, especialment al s. XVIII, no

	<i>Proves arqueològiques</i>	<i>Proves documentals</i>	<i>Informació oral</i>	<i>Observacions</i>
Placet de l'Església (al S del temple)	Parcials	No	Sí	La intervenció arqueològica ha descartat l'existència actual d'enterraments a una petita part del mateix.
Racó del Pati (a l'E del temple)	Sí	Sí?	No	Les proves documentals de la seua existència no determinen la seua localització exacta.
Era (a N del temple)	No	No	No	Desaparegut substrat geològic.
Bancals (a l'O del temple)	Sí	Sí	Sí	Sobre una de les parets exteriors de la sagristia vella i pel seu exterior, hi podem trobar la làpida funerària de Pedro Nolasco y Girona, rector que era de la Pobleta l'any de la seua mort, 1891.
Interior del temple	Sí	Sí	No	Hi existeix una làpida de pedra amb la inscripció "ANDREV". Sembla que aquest home va ser un rector de l'església nascut al Mas de Gavaldans o Bruno.

Taula 2. Sectorització dels voltants de l'edifici parroquial amb la determinació de l'existència de restes funeràries.

és estranya com ja vàrem demostrar per a l'església parroquial d'Hortells (Duarte *et al.* 2012).

Sí, però, foren trobades restes òssies, com ja ha estat comentat, durant la construcció del que anava a ser el campanar de l'església als anys 40 del segle passat. Els pobletans actuals, recorden haver sentit dels seus pares l'aparició d'ossos humans, però, sense la sorpresa dels seus constructors que sabien perfectament que ho estaven assestant sobre el cementeri vell, 1885-1927.

FORMACIÓ DEL CONTEXT FUNERARI (FASES): ASPECTES PREDEPOSICIONALS, DEPOSICIONALS (GESTOS FUNERARIS) I POST-DEPOSICIONALS

Pensem que per a la formació del fossar només fou necessària l'elecció del lloc, això sí, al costat del temple. Potser ja existia el marge de bancal o mur de contenció de l'espai que envoltava el temple i hi hagué prou en aportar terra o s'aprofità la mateixa dels substrat que degué de cobrir el sòl geològic (UE 0005). L'ús del mateix i nous aportaments de terra, anaren generant el nivell d'ús (UE 0004) del mateix (Figs. 8; 9).

El context funerari, com ja hem anat assenyalant, estava molt afectat pel continuat ús del fossar i per les obres de pavimentació del Racó del Pati (UE 0003), després de la Guerra Civil i, potser, també, a partir de la construcció del Calvari.

Tots els enterraments responen al següent patró (Fig. 10):

– Es tracta d'enterraments primaris i individuals; els cossos estan descompostos en

Figura 10. Imatge zenital dels individus 34, 30, 6 i 27 (d'esquerra a dreta).

medi reblert, en algun cas s'ha observat la desarticulació d'algunes parts anatòmiques, d'enterraments anteriors, per afavorir enterraments posteriors.

– L'orientació, quasi perfecta, és el cap a l'O i els peus a l'E.

– La seua posició és decúbit supí, amb les mans juntes sobre la pelvis o els braços creuats sobre l'abdomen i les cames esteses al llarg del cos; el cap sol estar mirant a l'esquerra o al front.

– La sepultura la forma una fossa simple excavada a l'estrat o nivell d'ús cementerial que, a algun cas, arriba fins el sostre del primer estrat geològic (UE 0005); les fosses documentades han estat aquelles excavades sobre l'estrat geològic (individus 1, 8 i 9), a la resta dels casos, no han estat documentades aquestes fosses per estar format el seu rebliment pel sediment del paquet on foren excavades, la terra orgànica del fossar (UE 0004).

– Sí, però, ha estat evidenciat l'ús de mortalla (o sudari) amb l'aparició de les agulles encarrregades de tancar la mateixa al voltant del cos i, també, per l'estat de constrenyiment

d'algunes zones anatòmiques (especialment a les clavícules i els turmells).

– A nivell d'efectes personals, hem pogut documentar la presència, a la indumentària del difunt, de rosaris/collars, medalles i, en un cas, un crucifix.

El grau de conservació de la totalitat de l'esquelet fou sempre baix com a conseqüència del continuat ús del context funerari, tot i que l'estat de conservació de l'os, en general, fou bo donades les condicions climàtiques de la zona (amb hiverns i estius secs).

La pavimentació del placet, als anys 80 del segle passat, no suposà una afecció generalitzada sobre el paquet cementerial ja que, el mateix, estava protegit per l'enllosat (UE 0003). Tanmateix, aquest no era present o fou eliminat al S del temple. No sabem, però, si açò suposà l'eliminació d'algun paviment o resta funerària, ja que l'estrat geològic apareixia directament per davall del formigó. Probablement, el formigó eliminà l'enllosat o les possibles restes del paviment *enrastrellat* que encara quedara colgat de quan fou un Calvari o abans. Per altra banda, la construcció del Calvari, a partir de 1885, també pogué suposar la desaparició de part

Figura 11. Detall del brancal dret de l'entrada al placet de l'església, la inscripció recorda la nevada de 1681 amb més d'un metre de grossària.

de l'estrat funerari i de les sepultures que més superficialment s'hi conservaren.

BREUS APUNTS ANTROPOLÒGICS DE CAMP

Durant la repavimentació, que consistí en l'excavació dels deu cm primers, fins arribar als 50 cm, a la part més fonda (la septentrional), aparegueren 32 individus articulats i 23 cranis descontextualitzats (restes d'enterraments anteriors). Dels individus articulats, pocs conservaven la pràctica totalitat de l'esquelet (Ind. 2, 7, 11 i 30).

Amb anterioritat al treball que ara presentem, aparegué un petit comentari de l'excavació a F.-X. Duarte (2009: 86-87); tot i que el que allí es diu sobre el fossar està plenament vigent, s'assenyalava l'existència de 34 individus articulats i 30 cranis, conclouent que hi haurien 64 esquelets (NMI, número mínim d'individus). Açò ha estat ara matisat ja que alguns cranis foren, finalment, associats a esquelets que inicialment només venien representats, aparentment, per la part postcranial del seu esquelet i, per tant, el NMI articulats és de 32.

L'estudi bioantropològic i paleopatològic no es pogué realitzar per la manca de recursos econòmics; a més a més, l'elevadíssim grau de fragmentació del registre ossi (provocat pels treballs mecànics previs i el propi procés d'excavació) desaconsellaven qualsevol tipus d'estudi donat l'estat general del material.

Pel que fa a altres qüestions d'identificació del sexe, edat de mort i estrés ambiental o paleopatologies genèriques, només vàrem poder observar que es tractava de població adulta (excepte pel que fa a l'Ind. 16, que era infantil). En algun cas, els ossos evidenciaven una vida sotmesa a importants esforços físics per la robustesa dels mateixos i el desenvolupament de les insercions dels tendons (Ind. 14). També foren observats casos típics d'hiperplatimeria (aplanament subtrocantèri femoral i mig femoral). Aquest exemple d'estrés ocupacional, és causat per l'escarpada orografia de la comarca (Polo, García-Prósper, 2009: 147; Duarte *et al.* 2012: 135) i es dona, també, en poblacions cristianes medievals i d'època moderna (Morella i Hortells).

RESTES ESTRUCTURALS

Com ja s'ha assenyalat, el perímetre del fossar, si és que no s'estenia per la resta del placet de l'Església, venia delimitat pel propi temple parroquial, i un mur de tanca amb fàbrica de maçoneria. No sabem si aquest mur fou l'original, però, tot i això, en cas negatiu, degué d'haver-ne un altre que

ahora que tancava el recinte, aguantava l'estrat cementerial (UE 0004). L'aparició d'una estela discoïdal de cronologia medieval formant part de la fàbrica del mur, podria estar assenyalant la realització o reparació del mateix a partir del s. XVI quan aquestes cauen en desús (qüestió que tractem més endavant).

Tot i això, del que no hi ha dubte és que alguna mena de mur de tanca/sosteniment del fossar ja hi existia amb anterioritat a 1681. Aquest any, concretament en febrer, una grandíssima nevada es va produir sobre aquella elevada contrada i fou tant important que algun pobletà gravà una inscripció sobre cadascuna de les dos rebranques de la porta d'accés del fossar. Aquest accés és el mateix que el de l'actual placet (una d'aquestes rebranques fou eliminada per eixamplar la porta i, actualment, el carreu que recordava aquesta efemèride es troba a un dels esglaons que comunica el carrer de l'Església amb el carreró del Forn). La inscripció conservada *in situ*, segons el Abel Soler Molina, diu "AÑ 1681, nevada d[e] Febr[er], 5 P[ams]" (Fig. 11). Cal recordar que el pam foral, al Nord del Xúquer, fou de 22'65 cm i, per tant, la nevada d'aquell any fou de més d'un metre (113'25 cm). De l'altra només podem llegir "AÑO 1681". També tenim notícies orals de l'existència d'estructures encara colgades al placet, com ara puga ser el brancal de la porta d'accés al mateix (el que acompanya la rebranca de la inscripció datada en 1681). Així, si observem els llinars de les cases del carrer de l'Església, vorem com aquests han quedat baixos per l'efecte d'haver pujat la cota o nivell del carrer a les successives pavimentacions realitzades des d'aleshores.

Aquest marge/tanca va patir una solsidea durant els nostres treballs de pavimentació, abans de "pujar el portell" poguérem observar com la potència estratigràfica del paquet cementerial (UE 0004) arribava als 150 cm de grossària en assolir l'estrat arqueològicament estèril (UE 0005 –Fig. 9-).

Durant l'excavació, també poguérem comprovar, a les façanes oriental i meridional de l'església, com apareixien els seus fonaments, encara que no vàrem vore com aquests es relacionaven amb el terreny geològic (UE 0005). Tampoc observàrem, per tant, la seua rasa de construcció (cal recordar que el fossar apareix el 1396 i la capella original, la del temple, poc després de 1316).

Les úniques estructures aparegudes a l'interior de l'àrea d'intervenció foren els límits de tres de les fosses dels enterraments i un *cano* (UE 0006). El drenatge tindria com a funció desguassar les aigües de pluja que queien al placet i funcionava amb el paviment de lloses (UE 0003). Aquest fou

visible fins la pavimentació amb formigó als anys 80 (s. XX).

MATERIALS ARQUEOLÒGICS I CRONOLOGIA DEL FOSSAR I DE LES RESTES DOCUMENTADES

El material arqueològic recuperat no fou massa nombrós (Là. V). La seua procedència és doble. Per un costat tenim els materials que apareixen formant part del nivell cementerial del fossar (UE 0004). Es tracta, fonamentalment, d'objectes procedents d'altres enterraments afectats pel continuat ús del cementeri: agulles de mortalla, botons d'indumentària, crucifixos i medalles. A aquest grup l'hi s'uneixen altres materials de difícil associació directa amb els enterraments, com ara els fragments ceràmics (segurament formaven part d'ofrenes i/o són restes de la pròpia ocupació del llogaret).

Pel que fa als materials relacionats directament amb els enterraments, trobem evidències materials de l'amortallament (agulles) i objectes religiosos relacionats amb la fe dels difunts (medalles amb iconografia cristiana, crucifixos i rosaris). Tot açò corrobora l'adscripció cristiana de la necròpoli.

L'aparició de fragments ceràmics i peces numismàtiques (tres monedes i una medalla), ens ha ajudat a aproximar-nos a la datació d'alguns dels enterraments exhumats, confirmant, també, la perfecta correspondència entre els mateixos i l'evolució urbana patida pel fossar al voltant de l'església. Així, per exemple, el fragment ceràmic amb base anellada d'escudella (?) associat a un dels enterraments (Núm. d'Inv.: 96, la coberta estannífera compta amb un cercle de huit radis pintat en blau sobre el seu fons interior), ens està assenyalant

una producció de Paterna de la 2a meitat s. XIV-1a meitat s. XV i, per tant, l'enterrament podríem datar-lo entre 1350 i poc després de 1450. Altres fragments ceràmics, com ara el Núm. d'Inv.: 98 (1), una producció de Paterna amb coberta estannífera i decoració amb verd cobalt i manganés, trobats a l'estrat cementerial (UE 0004), no són mai anteriors a la 2a meitat del s. XIV.

L'aparició intencionada de monedes en sepultures d'època moderna, és un fet que cada vegada es coneix més i del que hi han ja prou exemples malgrat les dificultats per esbrinar els motius de la seua presència. Al cas del fossar de la Pobleta, només comptem amb una o dos peces associades al mort, fet que dificulta la interpretació de si la moneda ha arribat a la sepultura intencionadament o no. Aquesta circumstància d'intencionalitat sí que es dona als conjunts monetaris amb monedes de diferents metalls de Xilxes (Castelló) (Hurtado *et al.* 2011), o Puçol (València) (Hurtado *et al.* 2011: 95) que són els exemples més propers que coneguem. Aquests conjunts es trobaren en difunts amortallats. Al nostre cas, tots són dinerets, els de l'Ind. 11 són dos monedes encunyades en el segle XVI, juntament amb una medalla i un rosari. L'altra moneda, que apareix a l'Ind. 6, s'encunyà al segle XVII i, amb les anteriors, dona una data de referència per saber que durant la primera meitat del segle XVII estigué en ús el fossar. La cronologia de la medalla també corrobora aquesta cronologia, podem datar-la al s. XVII, probablement en la segona meitat. A la mateixa apareix la imatge de la Immaculada Concepció d'acord amb els paràmetres iconogràfics de l'advocació establerts a partir de la reforma trentina, així es complementa amb la representació del Santíssim Sagrament al revers. Està vinculada

	01 (Núm. Inv.: 85.1)	02 (Núm. Inv.: 85.2)	03 (Núm. Inv.: 86)	04 (Núm. Inv.: 85.3)
Valor	Diner	Diner	Diner	Medalla
Monarca	Joana i Carles I	Carles I?	Felip IV	-
Seca	Saragossa	València? (Possible Xativa?)	València	Roma
Data	(1504-1516)	1516-1556?	1634-1665	S. XVII
Descripció	ANV. ARAGONV[M] RX Cap del rei coronat a esq., darrere S REV. IOANA ET CAROLVS Creu doble	ANV. Cap del rei a esq. REV. Arbre a mode de flor	ANV. [+PHILIPPVS] DEI G Cap del rei coronat a esq. REV. [+VALEN]CIA Arbre a mode de flor	ANV. Immaculada Concepció REV. ROMA Santíssim Sagrament
Referència bibliogràfica	Calicó 2008, p. 137, tipus 140, núm. 220	Calicó 2008, p. 152, tipus 62, núm. 76?	Calicó 2008, p. 368, tipus 387, núm. 1657-1669	-
Unitat Estratigràfica	Associada a Ind. 11	Associada a Ind. 11	Associada a Ind. 6	Individu 11
Pes i P. C.	0,61 g, 9 h.	0,51 g, 11 h	0,73 g, 8 h.	2,19 g

Taula 3. Descripció de les peces numismàtiques recuperades.

amb l'orde franciscana ja que es representa el cordó obert amb quatre nus envoltant la verge. Aquest tipus de medalla tingué una gran difusió a l'època.

En darrer lloc, cal assenyalar que també foren trobades evidències materials de l'existència de les estacions del calvari. Es tracta, per una banda, de dos petits bocins ceràmics policroms que degueren de pertànyer als plafons de les mateixes. Un dels fragments compta amb costella (Núm. Inv.: 93), fet que porta la seua datació a les darreries del s. XIX o ja s. XX (açò ve corroborat per la notícia documental que autoritza la construcció del calvari a partir de 1885 o poc després). Per l'altra banda, la regata deixada per les estacions sobre la façana i el mur de tanca, ens permeté arribar a comptar l'existència de fins a tres de les 14 estacions que conformen els calvaris (Làm. IV).

ALTRES EVIDÈNCIES

DESCONTEXTUALITZADES: LES ESTELES DISCOÏDALS

Altres evidències materials, actualment dipositades als magatzems de Museus de Morella, foren les quatre esteles funeràries discoïdals que vàrem trobar durant la visita al cementeri actual (Làm. VI). Aquestes degueren de ser recuperades, amb molt bon criteri, durant alguna de les remodelacions recents realitzades al placet de l'Església, tot i que no hem estat capaços d'esbrinar quan (segurament, l'aparició d'aquestes esteles fou després de 1927, moment en què s'inaugurà el cementeri actual). Aquest tipus de senyals (seguim ací el magnífic treball analític de J.-J. Menchon -2005- sobre les properes terres de la Ribera d'Ebre) solen assenyalar enterraments individuals o zones funeràries. La seua realització suposa la inversió d'importants recursos econòmics i, per tant, no estan a l'abast de qualsevol persona (quasi sempre estan associades a nobles, religiosos amb certa importància i artesans). En darrer lloc, cal assenyalar que les creus que hi puguen aparèixer als caps de les esteles, no sempre estan associades a la simbologia que a alguns contextos semblen representar, és a dir, una creu patent (o de Malta) no té perquè representar a un membre de l'Orde del Temple, però, de vegades, i en determinats contextos, sí ho fa. Així, les esteles que hem denominat POB-01 i POB-03, tenen al seu anvers sengles creus que podríem identificar com de Calatrava (recordeu que els primers pobladors de la Pobleta venen de territoris d'aquesta orde establerta a la Comanda de Mont-roig). Aquesta circumstància no deu de significar que aquests pobladors eren senyors feudals, ans al contrari serien camperols que fugien del control del Comanador

de l'Orde Calatrava. Podríem simplificar dient que són els motius de moda a l'època. Per a altres motius, no documentats a la Pobleta, com ara escuts heràldics o d'oficis, aquests sí són identificables amb membres o artesans d'aqueixos col·lectius. La senyalització dels enterraments amb esteles discoïdals, va desapareixent al llarg de l'època moderna (s. XVI).

Els trets bàsics de les esteles recuperades són:

- Estela 1 (POB-01):
  - Pedra calcària amb decoració en baix relleu.
  - Cap incomplet i arrencament de peu; grossària del cap 15-16 cm.
  - Anvers: bordura amb creu trilobada de Calatrava o Montesa.
  - Revers: bordura amb *losange*.
- Estela 2 (POB-02):
  - Pedra calcària amb decoració en baix relleu.
  - Cap incomplet i arrencament de peu; grossària del cap 17 cm.
  - Anvers i revers: bordures amb creu grega (*crux quadrata*).
- Estela 3 (POB-03):
  - Pedra calcària amb decoració en baix relleu.
  - Cap quasi complet i arrencament de peu; grossària del cap 15-16 cm.
  - Anvers: bordura amb creu trilobada de Calatrava o Montesa.
  - Revers: bordura amb creu grega (*crux quadrata*).
- Estela 4 (POB-04):
  - Pedra calcària amb decoració en baix relleu.
  - Cap partit en dos peces i arrencament de peu; grossària del cap 13 cm.
  - Anvers: bordura amb monograma "IHS" (Jesucrist).
  - Revers: bordura amb creu grega (*crux quadrata*).

CONCLUSIONS

A més de l'estudi de l'evolució urbana i arquitectònica del complex eclesiàstic, la intervenció ha aportat nova informació històrica que matisa part de la existent que, per altra banda, és força esca-

dussera. Del moment precristià andalusí, cap evidència estructural o funerària ha estat trobada, ni tan sols material ceràmic descontextualitzat. Potser perquè no hi havia assentament andalusí sobre la Pobla d'Alcolea (aquest topònim sol aparèixer en indrets cristians de nova creació, desocupats fins aleshores). Tot i això, la part denotativa del topònim (*Alcolea*), ens suggereix l'existència d'un petit punt fortificat de guaita sobre l'actual assentament de la Pobleta. Aquesta hipòtesi estaria per corroborar arqueològicament.

Documentalment, hem constatat que el fossar cristià de la Pobleta estigué en ús entre 1396 i 1927; no obstant això, la zona per nosaltres intervinguda ho fou, probablement entre 1396 i les darreries del s. XVII. La cronologia és prou ajustada tenint en compte la datació relativa que ens suggeria la ceràmica (on els fragments més antics ens aproximaven a les darreries del s. XIV o primeries del s. XV), les monedes (amb datacions d'encunyació compreses entre el 1500 i 1665) i la inexistència de caixes de fusta o taüts, generalitzats a la 1a meitat del s. XIX). A partir de 1927, el fossar/cementeri fou traslladat fora de l'àmbit del nucli urbà, on és ara.

La localització i extensió del fossar al llarg del temps depengué de l'evolució del propi temple. Aquest conjunt arquitectònic està format per diferents cossos de fàbrica que semblen recollir les restes del temple original del s. XIV.

En línies generals, arqueofuneràriament parlant, el fossar s'emmarca dins de la línia general dels fossars de l'època, on és habitual la localització de necròpolis al voltant de les esglésies parroquials (moltes vegades arribant a fixar el topònim de *fossar* a la trama urbana). Totes les poblacions amb parròquies, així, compten amb un fossar medieval-modern *urbà* que a les primeries del s. XIX serà substituït per un cementeri *extraurbà*. Aquest pas, però, esdevingué molt tardanament al cas de la Pobleta (ja al s. XX!)

Pel que fa al gest funerari, també se segueix la tònica general, amb sepultures individuals, excavades al substrat geològic o cementerial i cossos amortallats. El fet que la totalitat dels cossos exhumats tingueren la mateixa orientació (cap a l'O i peus a l'E), podria estar assenyalant una única, i no massa perllongada, fase d'utilització d'aquesta zona del fossar, ja que els hiatus o les durades llargues en el temps solen reflectir-se en el canvi d'orientació en la direcció dels cossos. Tot i això, cal recordar que no fou excavat totalment l'estrat d'ús d'aquesta necròpoli.

Per a futures intervencions sobre l'àrea que envolta l'església i que està delimitada per l'era (al N), el carrer de l'Església (a l'E), el placet de

l'Església (inclòs, al S) i els bancals que arriben fins al camí (a l'O), caldrà realitzar, almenys, sondeigs arqueològics que puguin detectar enterraments. La realització d'un seguiment arqueològic a peu d'obra, sembla ser una pràctica insuficient ja que a alguns punts les tombes estan directament per davall del paviment existent. Allò ideal, en tot cas, i si l'actuació afectara a la totalitat dels bancals a l'O de l'església, seria la realització d'una excavació en extensió fins als nivells arqueològicament estèrils.

AGRAÏMENTS

Gairebé la totalitat de les notícies orals foren obtingudes mitjançant la realització d'entrevistes informals a la gent de la Pobleta que ens visità durant els treballs de camp (2003). Quasi deu anys després, el passat 9 de juny de 2012, realitzarem una nova visita al llogaret per tal de conèixer l'interior del temple parroquial. Durant la mateixa, vàrem estar guiats per Isidro Estupiñà Antolí, veí i alcalde pedani de la Pobleta. Ell mateix ens confirmà o aclarí alguns dels dubtes que teníem al respecte d'aquelles informacions orals que teníem recollides, ja que la seua sensibilitat sobre la història i la tradició de la Pobleta és molt gran, alhora, ens aportà noves dades històriques sobre alguns fets del s. XX. Volem agrair, des d'ací, la seua valuosa col·laboració.

Rafael Fuster ens aporta llum sobre la marca de picapedrer de les dovelles de l'arc d'accés inicial al temple, des del fantàstic web www.signoslapidarios.org. I Abel Soler Molina ens facilità la transcripció de la inscripció del brançal d'accés al placet de l'Església.

Francisco Medina Candel ens tragué de l'error d'adscriure la magolla a moments gòtics en comentar-nos que es tractava d'un hàbil treball d'algun artesà del s. XIX o primeries del s. XX que, inspirant-se en models iconogràfics medievals, realitzà una composició incoherent, iconogràficament parlant, dels elements que reproduïx i interpreta (ferramentes associades amb la passió de Crist, *Arma Christi*, com estenalles, escala i espasa; finestra gòtica; pitxer amb liris; figura amb espasa, Sant Martí?; marededéu al peu de la creu, la Dolorosa?; orants; i altres estris dedicats a feines agrícoles). A més a més, l'erosió superficial que presenta a la seua factura i l'elaboració simple i rústica de les figures, motlures i columnes que delimiten les cares de la magolla, no amaguen el poc convencional que resulta la peça. Aquest especialista també ens comentà que l'espasa podria tindre paral·lels dins de l'armament emprat durant les carlinades.

També volem fer especial menció a Mn. Josep Alanyà i Roig, Ernesto Barreda Sancho, Josep Gil Cabrera, Julià Pastor Aguilar i Arturo Zaragoza Catalán, tots ells ens orientaren, assessoraren i aportaren, desinteressadament, notícies sobre la Pobleta.

En darrer lloc, conservem especial record de la brigada municipal que compartí amb nosaltres aquesta intervenció: Alba, Alberto, Barron, Franz, Gilber, Henry, Txiui, Noto i Sabina.

BIBLIOGRAFIA

DOCUMENTS HISTÒRICS

Correspondencia a las parroquias. Pontificado del Obispo Francisco Aznar y Pueyo. Años 1881-1892 (Arxiu Històric Diocesà de Tortosa, Secció Correspondència del Bisbat a les Parròquies). [Concretament la carta escrita pel bisbe al rector de la Pobleta el 18 de febrer de 1885, Foli 304].

Llibre de visites pastorals del bisbe Martín de Córdoba y Mendoza (Arxiu Capitular de Tortosa, Visites Pastorals, Visita del bisbe Martín de Córdoba y Mendoza, anys 1571 i 1575, Caixa 4).

Llibre de visites pastorals del bisbe Gaspar Punter (Arxiu Capitular de Tortosa, Visites Pastorals, Visita del bisbe Gaspar Punter, anys 1588, Caixa 5).

ESTUDIS, INFORMES I MEMÒRIES ARQUEOLÒGIQUES INÈDITS

Duarte Martínez, F.-X. (inèdit, redacció 2003): *Informe Preliminar: El Racó del Pati (antic calvari, cementeri vell). La Pobleta. Excavació. Morella (els Ports), 2003/0564-CS*. Dipositat als Serveis Territorials de Cultura a Castelló.

Duarte Martínez, F.-X., (inèdit, redacció 2012): *Memòria Científica Final: El Racó del Pati (la Pobla d'Alcolea). 2003/0564-CS. Morella (Ports)*. Dipositat als Serveis Territorials de Cultura a. [Aquesta inclou:

Hurtado Mullor, T. (inèdit, redacció 2012): *Restauración y catalogación de monedas aparecidas durante las excavaciones realizadas en la necrópolis de la Pobla d'Alcolea (Morella, Ports, Castelló)*. (vegeu l'apartat Annex II..., subapartat Estudi Numismàtic de Duarte 2012)].

PUBLICACIONS

Alanyà i Roig, J. (2003): "Morella, floreciente villa real (siglos XIII-XVIII)". A De Sanjosé Llonguera, L. (coord.), *La memòria daurada. Obradors de Morella, s. XIII-XVI*, Fundació Blasco de Alagón: 20-53. Morella.

Arasa i Gil, F. (1991): "El poblament medieval precristià en la comarca dels Ports segons la documentació". *Miscel·lània dedicada a la memòria de Mossén Manuel Milián Boix* (Morella, 1908-1989). Amics de Morella i Comarca: 83-102. Morella.

Barceló Torres, C. (1984): *Toponímia aràbiga del País Valencià. Alqueries i castells*. Canals.

Calicó Estivill, X. (2008): *Numismática Española. Catálogo de todas las monedas emitidas desde los Reyes Católicos hasta Juan Carlos I. 1474 a 2001*. Barcelona.

Duarte Martínez, F.-X. (2009): "Arqueología funeraria en Morella (els Ports, Castelló): 1994-2007". A Polo Cerdà, M. i García-Prosper, E. (eds.). *Investigaciones histórico-médicas sobre salud y enfermedad en el pasado. Actas del IX Congreso Nacional de Paleopatología, (Morella, 2007)*: 79-95. València.

Duarte Martínez, F.-X., Hernández García, F.J., Hernández Hernández, R., De Haro Pozo, S., Hurtado Mullor, T. (2012): "Intervencions al fossar i l'església parroquial d'Hortells (Morella, Ports): Aspectes arqueològics i històrics". *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló*, 30: 123-134. Castelló.

Galiana Ferrando, J. M^a. (edició a cura de,) (2005): "La Diócesis de Tortosa a través de La visita pastoral d'Otó de Montcada al Bisbat de Tortosa (1428-1429)". *Estudis Castellonencs*, 10 (2003-05): 557-660. Castelló.

Galiana Ferrando, J. M^a. (edició a cura de,) (2009): *La visita pastoral d'Otó de Montcada al Bisbat de Tortosa (1428-1429)*. Universitat de València. Fonts històriques valencianes, 40, 469 pp. València.

Gamundí Carceller, S., Sangüesa Ortí, C. (1991): *Morella. Guía del antiguo término*. Ajuntament de Morella/Centre per a la Promoció del Patrimoni Cultural dels Ports (EIC), 451 pp. Morella.

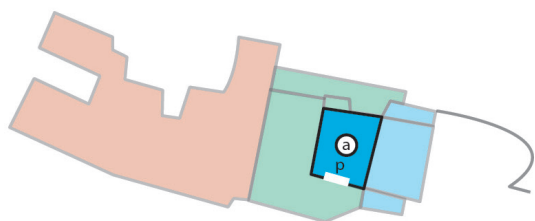
García I Sanz, A., García Edo, V. (1995): *La Carta Pobla de Morella: abril 1233*. Generalitat Valenciana, 60 pp. València.

García Egea, M^a. T. (edició a cura de,) (1993): *La visita pastoral a la Diócesis de Tortosa del Obispo Paholac. 1313*. Diputació de Castelló, 290 pp. Castelló.

- Guinot Rodríguez, E. (1991): *Cartes de poblament medieval valencianes*. Generalitat Valenciana, 841 pp. València.
- Hernández García, F. J., Vizcaíno León, D., Ruiz Pérez, J. M., Arquer Gasch, N., Barrachina Ibáñez, A., Viciach I Safont, A., Vicente Gbarda, M., Sanchis Serra, A., Tormo Cuñat, C., De Haro Pozo, S. (2007): "El Tossal de la Menarella. Una atalaya de época ibérica y una almenara andalusi". A Vizcaíno León, D. *Paisaje y arqueología en la Sierra de la Menarella. Estudios previos del Plan Eólico Valenciano. Zona II: Refoies y la Todoella*: 291-336, Renomar, SA; EIN Mediterráneo S. L. València.
- Hurtado Mullor, T., Moraño Poblador, I., García Fuertes J. M^a., Albelda García, J. F. (2011): "Tres conjuntos monetales documentados en la necrópolis de Chilches (Castellón)". A Torres, J. (ed.). *Ars Metallica: monedas y medallas. Actas del XIV Congreso Nacional de Numismática (Nules-Valencia, 2010)*: 949-970. Madrid.
- Menchon Bes, J.-J. (2005): "Esteles funeràries discoïdals a la Ribera d'Ebre". *Miscel·lània del Centre d'Estudis Comarcal de la Ribera d'Ebre*, 17: 165-216.
- Mesquida García, M., Manzanedo Llorente, E. (2002): *La vajilla azul en la cerámica de Paterna*. Ajuntament de Paterna, 252 pp. Paterna.
- Milián Boix, M. (1983-84): "Salvassòria (Morella). Iglesia parroquial de Santa Lucia (S. XIII)". *Boletín de Amigos de Morella y su Comarca*, VI: 55-86. Morella.
- Ortí Miralles, F. (1958-1963): *Historia de Morella*. Autoedició. Benimodo.
- Polo Cerdà, M., García-Prósper, E. (2009): "Tres conjuntos funerarios rurales en Morella (els Ports, Castelló), ss. VI-XI. Aspectos bioantropológicos y paleopatológicos". A Polo Cerdà, M. i García-Prósper, E. (eds.). *Investigaciones histórico-médicas sobre salud y enfermedad en el pasado. Actas del IX Congreso Nacional de Paleopatología* (Morella, 2007): 135-149. València.
- Piqueras Haba, J., Sanchis Deusa, C. (2006): *Hoteles y Ventas en los Caminos Históricos Valencianos*. Generalitat Valenciana/Conselleria d'Infraestructures i Transport. 272 pp. València.
- Rabassa I Vaquer, C. A. (1991): "La carta pobla de l'Andador, terme de Morella". *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, T. LXVII. Julio-Diciembre 1991. Cuaderno III: 403-415. Castelló.
- Sanz Parera, M. (2003): "De Alcañiz a Morella (marzo de 1938)". *Boletín del Bajo Aragón*, 2. Instituto Cultural del Bajo Aragón: 143-293, la Canyada de Verich.
- Segura Y Barreda, J. (1868): *Morella y sus aldeas*. T. I. 458 pp. Morella. (Edició facsímil 1981, AMYC).
- Zaragozá Catalán, A. (2003): "Experimentación arquitectònica en la frontera medieval valenciana: Morella y Benifassà". A De Sanjosé Llonguera, L. (coord.), *La memòria daurada. Obradors de Morella, s. XIII-XVI*. Fundació Blasco de Alagón: 55-93. Morella.

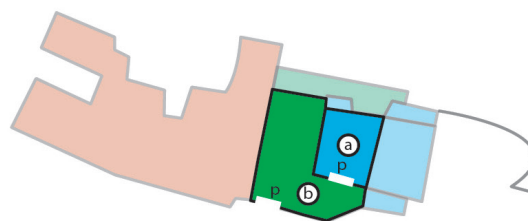
LÀMINA I

Fase I

Ⓐ temple original (capella) 1316-1396

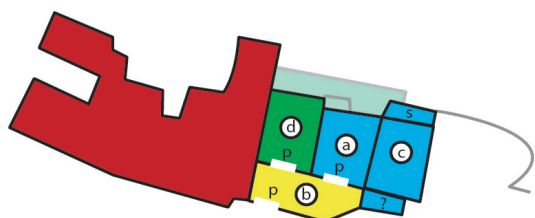
Fase II

Ⓐ temple (parròquia S. XIV/XV-prim. S. XVIII)

Ⓑ fossar 1396?-ca 1681

Fase III

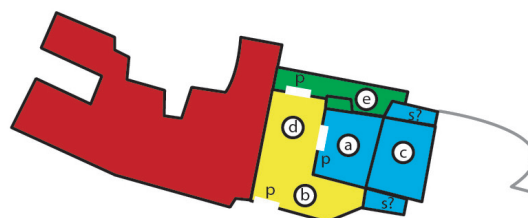

Ⓐ Ⓒ temple (ampliació) prim. S. XVIII-1885

Ⓑ fossar (no continua?) ca 1681-1885

Ⓓ fossar S. XVIII-1885

Fase IV

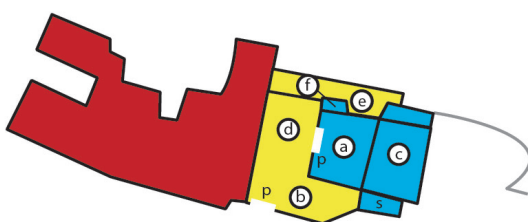

Ⓐ Ⓒ temple (millora i ampliació 1885-1940)

Ⓑ Ⓓ calvari 1885?-ca 1936

Ⓔ fossar (canvi d'ubicació?) 1885-1927

Fase V

Ⓐ Ⓒ temple 1940-actualitat

Ⓑ Ⓓ placet ca 1936-actualitat

Ⓔ bancal 1927-actualitat

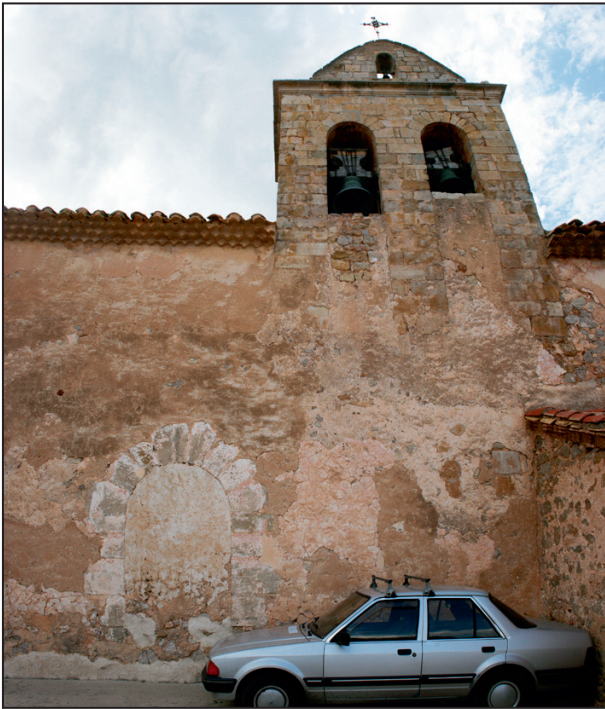
Ⓕ campanar (inacabat) 1940s

□	trama urbana
■	illes de cases
■	àrees funeràries
■	espais oberts (calvari, placet i bancal) que abans eren àrees funeràries
■	complex eclesiàstic
p	porta d'accés al recinte o edifici
s	sagristia (<i>vella</i> -arruïnada-i <i>nova</i> -actual-)

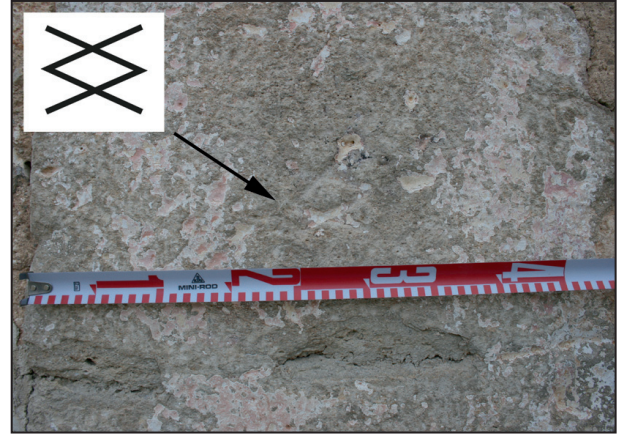

1. Hipòtesi de l'evolució urbana de l'església i els seus voltants (s. XIV-XX).

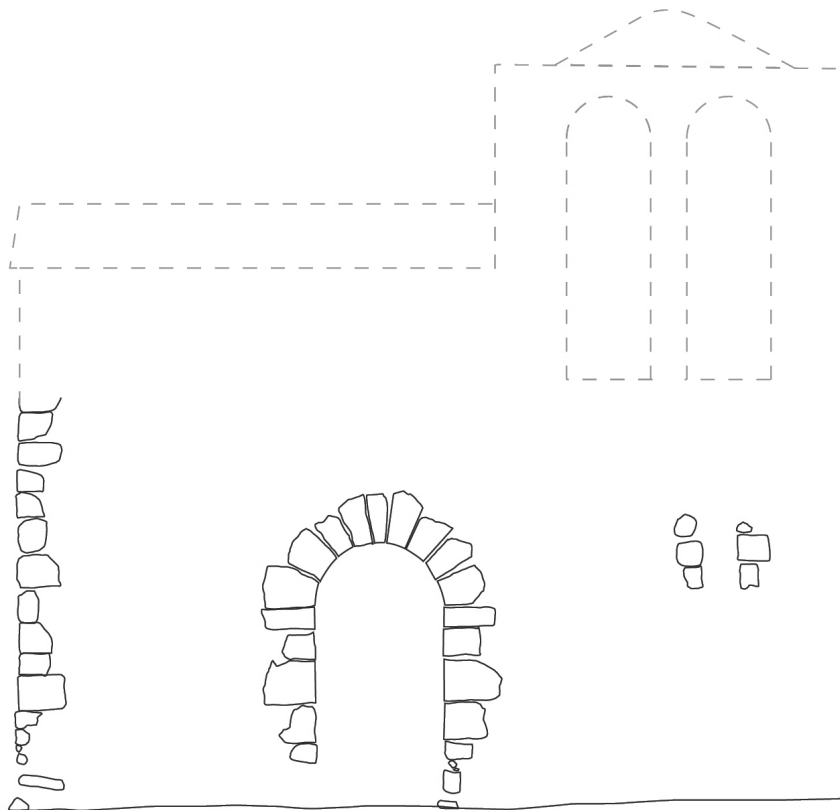
LÀMINA II

1. Façana principal fins a 1885 (observeu l'accés original medieval, arc de mig punt).

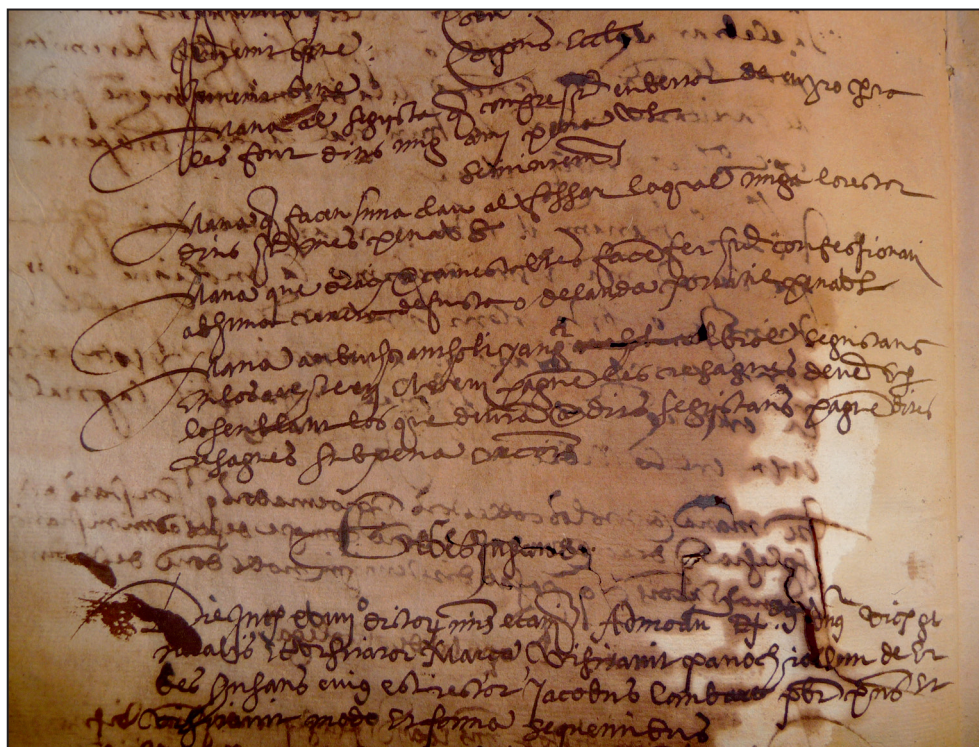

2. Signe lapidari de "doble triangle enfrontat" sobre una de les dovelles de l'arc d'accés medieval.

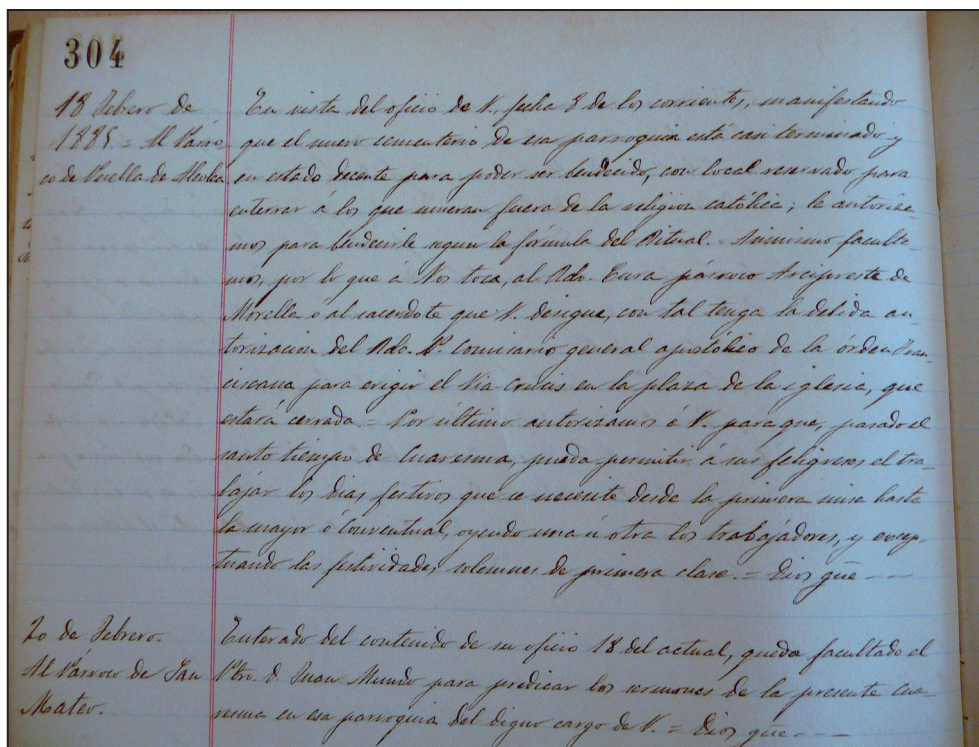

3. Esquema hipotètic de la façana medieval (amb els elements originals observats son: porta, finestra i cantonera).

LÀMINA III

1. Detall d'una pàgina de la visita pastoral de 1575 (*Llibre de visites pastorals del bisbe Martín de Córdoba y Mendoza, 1575*). Imatge: Josep Alanyà i Roig.

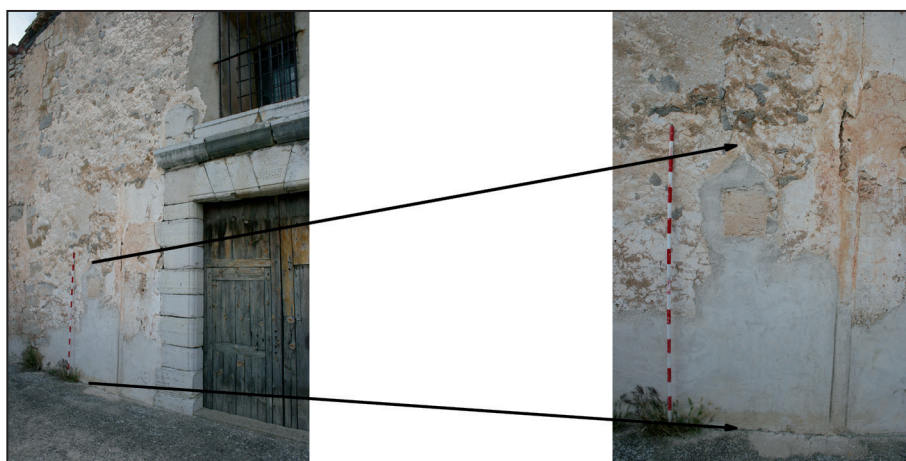

2. Carta del bisbe al rector de l'església de la Pobleta, 18 de febrer de 1885 (*Correspondencia a las parroquias. Pontificado del Obispo Francisco Aznar y Pueyo. Años 1881-1892, Foli 304*).

LÀMINA IV

1. Postal realitzada, a la porta de l'església, abans de la destrucció del calvari (1936); observeu la capelleta d'una de les seues estacions i el paviment del placet.

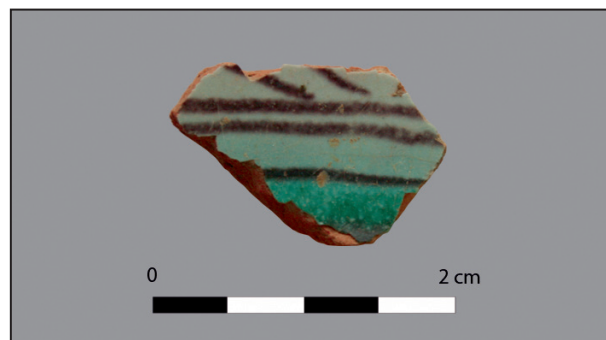
2. empremta deixada per una de les estacions a la façana sud de l'església.

3. empremta de dos estacions documentades a la tanca del placet (fletxes negres).

LÀMINA V

1. Algunes de les ceràmiques medievals documentades possiblement coetànies a la fundació dels fossar.

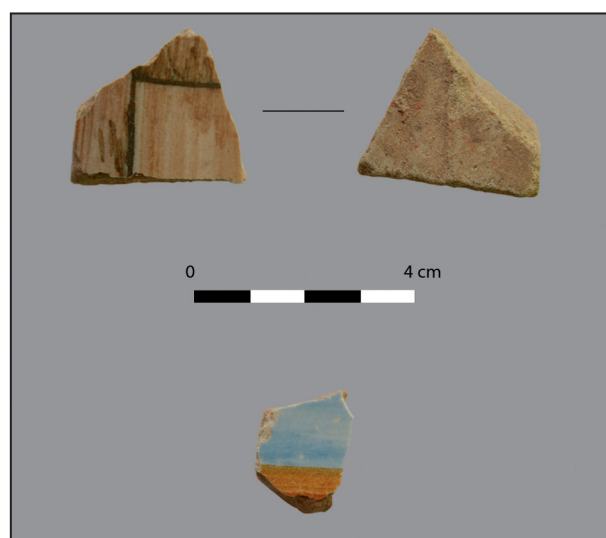
2. Monedes associades a diferents enterraments i medalla de l'Individu 11.

3. Crucifix de l'Individu 11.

4. Agulles de mortalla i rosaris de diferents enterraments.

5. Dos fragments dels taulells ceràmics d'alguna de les antigues estacions del calvari.

LÀMINA VI

1. Estela discoïdal reaprofitada per al mur de tanca del placet.

2. Esteles discoïdals recuperades al cementeri actual (anvers dalt i revers baix).

3. Magolla